

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası”
№ 1, 2019, səh. 104–119*

Quliyeva Nərgiz Məlik qızı
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsi
E-mail: nergiz1957@rambler.ru

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFI BARƏDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, elm, təhsil, maarif, mədəniyyət

Ключевые слова: Азербайджан, наука, образование, просвещение,
культура

Key words: Azerbaijan, science, education, enlightenment, culture

Qədim mədəniyyət diyarı olan Azərbaycanda elm və təhsilin tərəqqisi xalqımızın yüksək intellekt səviyyəsinin, mənsub olduqları milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının, gələcək nəsillərə ötürülməsinin nəticəsidir.

Azərbaycanda təhsil insanın, cəmiyyətin, dövlətin inkişafına xidmət edən fəaliyyət sahəsi olmaqla, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanır, dünyəvi xarakter daşıyır. Hər bir xalqın gələcəyi onun təhsili ilə bağlıdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Təhsil millətin gələcəyidir... təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir”.

Elm idrakın bir forması olmaqla, təbiətin öyrənilməsi, cəmiyyətin və təfəkkürün inkişafı üçün yaradılan biliklər sistemidir. Elmin ictimai vəzifəsi insanlara təbiət, cəmiyyət haqqında dəqiq, dürüst biliklər aşılamaq, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq və hərtərəfli, kamil şəxsiyyət yetişdirməkdir [1, s.40]. Həqiqətdir ki təhsillə elm bir-birinə sıx bağlı olub vəhdət təşkil edir, ayrılmazlıq yaradır. Biri digərinin inkişafına əsaslı zəmin yaradır və güclü təsir göstərir. Məsələyə etnoqrafik baxımdan yanaşdıqda hər iki sahəni xronoloji ardıcılıq prinsipinə uyğun olaraq bir yerdə, eyni başlıq altında vermək məqsədəuyğundur (2, s.263).

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında böyük uğurlar qazanıldı. Bu dövrdə tarix elmi daha güclü inkişaf yolu keçdi, çoxlu əsərlər yazıldı. Tarixçilər Azərbaycan tarixini həm Şərqi və Dünya tarixinin bir hissəsi kimi öyrənir, həm də ayrı-ayrı xanlıqların tarixi haqqında əsərlər yazırdılar. Bu sahədə Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsəri xüsusi yer tutur. Bu əsərdə Azərbaycan tarixi ilk dəfə ən qədim dövrlərdən 1813-cü ilə kimi sistemli şəkildə, həm də müxtəlif ilkin mənbələr əsasında şərh edilmişdir. A.Bakıxanov həm də coğrafiya, fəl-

səfə və etika üzrə qiymətli əsərlər yazmışdır. Onun “Nəsihətnamə” əsəri əxlaq, tərbiyə haqqında çox dəyərli vəsait idi və ondan uzun müddət məktəb və mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə edilmişdir (3, s. 68-69).

Tarixə marağın artdığı XIX əsrin ortalarında Mirzə Adıgözəl bəyin və Mirzə Camalın Qarabağ xanlığı, Kərim ağa Fatehin Şəki xanlığı, İskəndər bəy Hacınskinin Quba xanlığı haqqında əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yer tuturdu.

Rusiyada şərqşünaslıq elminin yaranması və inkişafında azərbaycanlı alimlər – Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazımbəy böyük rol oynamışlar. M.C.Topçubaşov Peterburq universitetində 20 ildən çox fars dili və ədəbiyyatından dərs demişdir (4, VI, s. 142).

Mirzə Kazım bəy isə əvvəlcə Kazan, sonra Peterburq universitetlərində dərs demiş, şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı kimi rus şərqşünasları məktəbinin yaradıcılarından biri olmuşdur. O həm də çoxlu sayda dərslik və tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. Onun “Dərbəndnamə” əsəri bu qədim Azərbaycan şəhərinin çoxəsrlik tarixə həsr edilmişdi. M.Kazımbəyin “Bab və babilər” əsəri İranda və Cənubi Azərbaycanda XIX əsrin ortalarında baş vermiş böyük ictimai-siyasi hərəkata, “Müridizm və Şamil” əsəri isə Şimali Qafqazda dağlı xalqlarının müstəmləkə əsarətinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş və bu gün də öz elmi dəyərini saxlamaqdadır.

XIX əsrin ortalarında Şimali Azərbaycanda 713 məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Cənubi Qafqaz məktəblərinin 1829-cu il nizamnaməsi ilə Azərbaycanda qəza məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində, Qazax distansiyasında açılması təsdiq edildi (§ 2).

1830-cu ildən başlayaraq müxtəlif illərdə Şuşada, Nuxada, Gəncədə (Yelizavetpolda), Bakıda, Şamaxıda, Naxçıvanda, ikisinfli, həmçinin üçsinfli məktəblər, XIX əsrin birinci yarısının sonunda Şuşa və Şamaxıda 130 nəfərin təhsil aldığı, şəxsi məktəblər açılmışdı (5, I c., s. 143).

Bütün Cənubi Qafqaz üçün ibtidai məktəb müəllimləri hazırlamalı olan Qori seminariyasında 1879-cu ildə Azərbaycan şöbəsinin yaradılması azərbaycanlı gənclərdən müəllim kadrları yetişdirilməsində tarixi rol oynadı (2, s. 280).

Göyçayda 1878, Altıağacda 1879, Salyanda 1880, Əliabadda isə 1881-ci ildə kənd məktəbləri açılmışdır. Mərdəkan kənd təsərrüfatı məktəbinin əsası 1896-cı il oktyabrın 27-də qoyulmuşdur. Azərbaycan ziyalıları N.Zərdabi, N.Vəzirov, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, S.Şirvani və bir çox başqalarının çoxcəhətli fəaliyyətləri, xalqımızın mədəni inkişafı üçün gözəl nümunə olmuşdur (6, s. 274).

XIX əsrin 80-90-cı illərində neft sənayeçiləri savadlı fəhlə və texniklər hazırlanması üçün öz vəsaitləri hesabına Bakıda və Abşeron kəndlərində ibtidai məktəblər açmağa başladılar.

1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıda ilk qız məktəbi açıldı. Bu məktəbə 58 qız qəbul olunmuşdu. Bu qız məktəbinin ilk məzunu Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova idi. 1914-cü ildə Azərbaycanın ibtidai məktəblərində 2 min nəfər, orta məktəblərində isə 100 nəfərə yaxın qadın təhsil alırdı.

Ümumiyyətlə 1914-1915-ci tədris ilində 943 ibtidai məktəbdə 61200 şagird təhsil alırdı. 1915-ci ildə Bakı, Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Naxçıvan və Şəki şəhərlərində 12 ali ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmişdi. Bu məktəblərdə 1669 şagird təhsil alırdı. Lakin qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsi yolunda əsil inqilab Sovetlər quruluşu dövründə baş vermişdir.

1921-1922-ci illərdə Azərbaycanda şəhər əhalisinin 22,1%-i kənd əhalisinin isə 4,5%-i təhsilli idi. Şəhərlərdə təhsilli kişilər 29,7, kənddə 7,2%, qadınlar isə şəhərlərdə 14,5%, kəndlərdə 1,6% təşkil edirdi. Ümumilikdə isə əhalinin 11,2%-i təhsilli olub, kişilər 7,1%, qadınlar 14,1% idilər. 1922-1923-cü illərdə 1-ci dərəcəli mədəni maarif müəssisələrinin sayı 997, orada təhsil alanlar 82978 nəfər olub, onların 776 nəfəri kənddə təhsil alırdılar (7, s. 54).

1925-1926-cı illərdə isə mədəni maarif müəssisələrinin sayı 1437, orada təhsil alanlar 148602 nəfər idilər. Yeddiillik məktəblərin sayı 4 olub, cəmi biri kənddə açılmışdı. Ümumi şagirdlərin sayı 1485, o cümlədən kənddə 326 nəfəri idi. İkinci dərəcəli məktəblərin sayı 35 olub, onların 12-si kəndlərdə yerləşirdi. Orada oxuyanlar isə 5248 nəfərdən ibarət idi. 942 nəfər isə kəndlərdə təhsil alırdılar. Orta məktəblər isə 52 idi. Onların 5-i kəndlərdə yerləşirdi. Orada oxuyanlar 9839 nəfər olub, 435 nəfəri kəndlərdən idi. Ali məktəblərin sayı iki idi və Bakı şəhərində yerləşirdi. Orada oxuyanlar 3231 nəfər olub, onların 2207-si kişi, 1024-ü qadınlar idi.

1922-1923-cü illərdə Pedaqoji məktəblərin sayı cəmi 10 olub, orada təhsil alanlar 952 nəfər idi. 1925-1926-cı illərdə isə pedaqoji məktəblərin sayı 18, təhsil alanlar isə 2300 nəfər idi (6, s. 275).

1925-ci il mayın 25-də Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı keçirildi. Qurultayda respublikada yeni məktəb quruculuğu sahəsində qazanılmış ilk nailiyyətlərə yekun vuruldu [Bülleten narkamarosa ASSR, 1925, №5. S.1]. Yeni məktəb quruculuğunda Azərbaycan pedaqoqları F.Ağayev, A.Əmirov, O.Cəlilbəyova, Ə.Hüseynov, F.Rzabəyli, İ.İsayev, C.Cuvarlinski fəal iştirak edirdilər. Yerlərdə xalq təhsilinin genişləndirilməsi sahəsində S.Axundov (Ağdam), Q.Musayev (Quba), A.Eyvazov (Füzuli) və başqaları böyük iş aparırdılar.

Pedaqoji kadrların hazırlanması və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülən böyük iş sayəsində respublikada müəllimlərin sayı 1920/21-ci tədris ilindəki 2.611 nəfərdən 1925/26-cı tədris ilində 5.232 nəfərə çatmışdı (8, s. 25).

Məktəblərin və orada oxuyan uşaqların sayı getdikcə artırdı. 1920/21-ci tədris ilində olan 937 1 pillə məktəblərin sayı 1926/27-ci tədris ilində 1420-yə, onlardakı şagirdlərin sayı isə 74.922-dən 150.625 nəfərədək artdı (8, s. 31). Respublikanın bütün məktəblərində 1926/27-ci tədris ilində 1918/19-cu tədris ilindəki 48.076 nəfərə qarşı 166.528 şagird təhsil alırdı (9, s. 205). Bədii sahədə müəssisələrin sayı 1922-1923-cü illərdə 5, iştirakçılar isə 989 nəfəri idi. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 6, orada oxuyanların sayı 1642 nəfər idi.

1922-23-cü illərdə hazırlıq kursları müəssisələrinin sayı 1, oxuyanların sayı 982 nəfər olmuşdu. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 3, təhsil alanlar 3046 nəfər idilər. Texnikomlar 1922-1923-cü illərdə 7, orada təhsil alanlar

1405 nəfər idi. Texniki-peşə məktəblərinin sayı 1922-23-cü illərdə 11, təhsil alanlar 1192 nəfər idi. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 14, təhsil alanlar 2063 nəfər olmuşdu. Profilaktik texniki məktəblər isə 4 olub, ancaq biri kənddə yerləşirdi. Həmin məktəblərdə təhsil alanlar 438 nəfər idilər. Kursların sayı isə 1922-23-cü illərdə 14, təhsil alanlar 635, 1925-1926-cı ildə 32 olub, təhsil alanlar 2295 nəfər olmuşdu.

1922-23-cü illərdə heç bir savadı olmayanlar üçün açılmış müəssisələrin sayı 348, o cümlədən kəndlərdə 79, 1925-26-cı illərdə 1044, o cümlədən kəndlərdə 602 idi.

1927-1928-ci illərdə bütün məktəblərin sayı 1475, 1928-1929-cu illərdə 1580, 1929-30-cu illərdə 1677, 1931-32-ci illərdə 2455, 1932-1933-cü illərdə 2898 idi. 1927-1928-ci illərdə məktəblərin sayı 170697 nəfər, o cümlədən kəndlərdə 93838 nəfər, 1928-1929-cu illərdə 189681, kəndlərdə 109081, 1929-1930-cu illərdə 211139; kəndlərdə 128298; 1930-31-ci illərdə 276686; kəndlərdə 184719, 1931-32-ci illərdə 368667 – kəndlərdə 270752, 1932-33-cü illərdə 430909, kəndlərdə 316670 nəfərdən ibarət olmuşdur (6, s. 276).

1921-ci ilin fevralında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində «elm və təhsil sahəsində bütün işə “ümumi ideya rəhbərliyi üçün” akademik şöbə yaradıldı. Onun tərkibinə Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, Dövlət Muzeyi, Dövlət Arxivi, Dövlət Kitabxanası və bütün digər “elmi xarakterə malik məktəblər, idarələr” daxil edildi. 1920-ci ildə Bakıda Azərneftin geoloji kəşfiyyat bürosu, 1923-cü ildə isə “Geoloji kəşfiyyat komitəsi” yaradıldı. Kimyaçı alim A.Q.Qurviçin rəhbərliyi altında Bakıda Azərneftin nəzdində mərkəzi kimya laboratoriyası təşkil edildi. Akademik İ.M.Qubkin, professor D.V.Qolubyatnikov və M.V.Abramoviç Bakı neft rayonunun geoloji xəritəsini tərtib etdilər. Onlar Azərbaycan SSR neft sənayesinin bərpası və texniki cəhətdən yenidən qurulmasının elmi əsaslandırılmış planını hazırladılar (9, VI c., s. 231).

M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politexnik İnstitutunun elektrik fizikası laboratoriyasında professor S.N.Usatının rəhbərliyi altında elektrik fizikasının ayrı-ayrı məsələləri işlənmişdi. Azərbaycan Politexnik İnstitutunun «Xəbərləri» jurnalında onun ilk məqaləsi nəşr edilmişdi (10, s. 39-42). Laboratoriyada sonralar sovet atom elminin əsasını qoyanlardan biri olan N.V.Kurçatov bir müddət elmi fəaliyyət göstərmişdi.

Beləliklə, RSFSR və digər respublikaların alimlərinin yerli elmi qüvvələrlə birgə fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda çoxsahəli elmi inkişafın zəmini yaranırdı.

1922-ci ildə Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası yanında yaradılmış respublika elektrifikasiş dördümlük komissiyası işə başladı. Onun tərkibinə professor X.Məlik-Aslanov (sədr), İ.Q.Yesman, E.B.Yelyaşeviç, V.A.Vasilyev və digər görkəmli mütəxəssislər daxil idilər.

1920-ci ildən başlayaraq fizika-riyaziyyat elmləri məsələlərinin Azərbaycan Dövlət Universitetində tədqiqinə başlandı. Onun müvafiq kafedraları – bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin ilk ocaqları yarandı.

1921-ci ildə Bakı dəniz rəsədxanası işə başladı. 1923-cü ildə isə Bakı seysmik stansiyası bərpa edildi. 1924-cü ildən hidroloji və dərin sulara tədqiqatlar aparən ekspedisiyalar fəaliyyət göstərirdi. Respublikada biologiya, kənd

təsərrüfatı və tibb elmlərinin yaranması və inkişafı M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politeknik İnstitutunun kənd təsərrüfatı fakültəsi və Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsi ilə əlaqədar idi. Bu tədris müəssisələrində torpaqşünaslıq (professor V.N.Smironov-Loqinov), botanika (professor A.A.Qrossheyim), bitkilərin morfolojiya və sistematikasını, zoologiya, hidroqurğular və qiymətli bitkilərin meliorasiyasını (prof. X.Məlik-Aslanov), heyvanların anatomiya və fiziologiyasını və digər kafedra və laboratoriyalar var idi. Burada biologiya və kənd təsərrüfatı elmlərinin o dövr üçün aktual olan problemləri işləndirdi (9, VI c., s. 232).

1925-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq və Baytarlıq İnstitutu yerli cinslərin yaxşılaşdırılması məsələlərinin elmi həlli ilə məşğul olurdu.

1922-ci ildə Bakıda yoluxucu xəstəliklərin epidemioloji xüsusiyyətlərini öyrənməklə məşğul olan, respublikada birinci Tibbi Virusologiya, Mikrobiologiya, Gigiyena Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradıldı.

1923-cü ilin iyununda isə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi təşkil olundu. 1927-ci ildə o, tarix, incəsənət və mədəniyyət abidələrinin qorunması Komitəsinə çevrildi. Xocalı-Gədəbəy, Yaloylutəpə, Qızılvəng kimi arxeoloji mədəniyyətlər aşkar edildi. 1923-cü il noyabrın 2-də 40 nəfərə qədər görkəmli alim və mütəxəssisin iştirakı ilə Cəmiyyətin ilk – təsis iclası keçirildi. 1924-cü ildən SSRİ EA Diyarşünaslıq Bürosunun müxbir üzvü olan yazıçı Ə.Haqverdiyev Cəmiyyətin sədri seçildi.

Cəmiyyətin Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran, Gəncə, Zaqatala və Şəkidə şöbələri açıldı. 1925-ci ildə Moskvada, sonra isə Leninqradda cəmiyyətin şöbələri işə başladı, bu isə həmin şəhərlərin elmi ictimaiyyəti ilə sıx əlaqələr yaradılmasına kömək etdi (9, VI c., s. 233-234).

1927-ci ilin mayında Bakıda özündə Azərneftin mərkəzi kimya, geokimya laboratoriyalarını, neft geologiyası, neft texnologiyası, energetika, petroqrafiya, habelə sınaq stansiyası şöbələrini birləşdirən Azərbaycan Elmi-tədqiqat Neft İnstitutu, 1929-cu ildə isə onun bazasında elmi-tədqiqat neft çıxarılması və elmi-tədqiqat neft emalı və neft kimyası institutları yaradıldı.

1929-cu ildə Azərbaycanda Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutu (ÜİETGKI) yaradıldı. Zaqafqaziya geoloji tresti fəaliyyətə başladı. Həmin ildə Ümumittifaq tətbiqi Minerologiya İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi açıldı. 1931-ci ildə bu institutu Ümumittifaq Tikinti Materialları İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinə (Azərb.ÜİTMI) çevrildi.

1930-cu ildə Gəncədə Zaqafqaziya geoloji trestinin şöbəsi açıldı. Azərbaycanın yeraltı mədənlərinin öyrənilməsi genişləndi, Daşkəsənin geoloji xəritəsi tərtib edildi, Zəylik alunit mədənlərinin kəşfiyyatına başlandı. İttifaqın bütün neft sənayesi üçün Azərbaycan Elmi-tədqiqat Neft Maşınqayırma İnstitutunun fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikanın enerji ehtiyatlarını öyrənmək məqsədilə Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Energetika və Elektrikləşdirmə İnstitutunun Azərbaycan bürosu və Mərkəzi Külək Enerjisi İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi yaradıldı (11, №88, s. 208). 1932-ci ildə Azərbaycan Hidrometeorologiya Komitəsi hidrometeoroloji xidmət idarəsinə çevrildi. Bu dövrdə respublikalarda 113 meteoroloji stansiya var idi.

Azərbaycan üçün biologiya elmlərinin inkişafı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan botanikləri zəngin floranın fiziologiya, biologiya və fitopatologiyasının, respublika üçün spesifik olan bitki aləminin genetikası və seleksiyasını geniş öyrənməyə başladılar, qəzalarda çoxsaylı ekspedisiyalar işlədi. Onların nəticələri "Talışın florası" əsərində çap olundu. 1928-ci ildə isə dördcildlik "Qafqazın florası" və Azərbaycan dilində floraaya aid üçcildliyin nəşrinə başlandı.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahəsi olan pambıqçılıqda bir sıra ciddi elmi problemlərin tədqiqatına başlanmışdı. 1927-ci ildə Gəncədə yaradılan Azərbaycan Elmi-tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutu az məhsuldar sortların əvəzinə yenilərinin yaradılmasında ilk nailiyyət əldə etdi (9, VI c., s. 337).

İctimai elmlər sahəsində elmi tədqiqatların mərkəzi yenə də "Azərbaycanı Öyrənmə və Tətəbbü Cəmiyyəti" idi. O, öz işini Azərbaycan Dövlət Universitetinin müvafiq fakültələri respublika Arxeologiya komitəsi və Azərbaycan Dövlət muzeyi ilə sıx əlaqədə aparırdı. SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycanda elmin inkişafına əməli kömək göstərirdi. Görkəmli rus alimləri V.V.Bartold, N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, A.N.Samolyeoviç və b. bilavasitə fəal iştirakı ilə elmi ekspedisiyalar keçirilirdi. 1926-1927-ci illərdə İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağda təşkil edilən ekspedisiyalarda tunc və ilk dəmir dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət aşkar edildi. Azərbaycan arxeoloqları İ.M.Cəfərzadə, Ə.K.Ələkbərov və b. bu ekspedisiyalarda formalaşdılar. Arxeoloqlar S.M.Qaziyev və D.Şərifov qədim Qəbələ şəhərinin xarabalıqları ərazisində Nic kəndi yaxınlığında Yaloylutəpədə, Gəncə yaxınlığında Çovdar kəndində arxeoloji axtarışlar aparırdılar. Həmin illərdə siklon tikililərini öyrənmək məqsədilə Mil düzünə və Kiçik Qafqazın Dəstəfur rayonuna kompleks ekspedisiya təşkil edildi. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Az.DETİ) yaradıldı.

1932-ci il Azərbaycan MİK-in qərarı ilə Azərbaycan DETİ-nin bazasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi (EAFZFAŞ) təşkil edildi, elmi tədqiqatların miqyas və perspektivləri xeyli genişləndi.

1935-ci ilin oktyabrında EA ZFAŞ-ın bazasında SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı (EA ZFAŞ) təşkil edildi. Onun tərkibində geologiya, fizika, energetika, torpaqşünaslıq bölmələri, kimya, botanika, zoologiya, tarix, etnoqrafiya və arxeologiya, dil və ədəbiyyat institutları var idi. SSRİ EA Azərbaycan filialının Elmi Şurası 66 nəfər tərkibdə təsdiq edilmişdi. Akademiklər İ.M.Qubkin, V.P.Volqin, V.L.Komarov, D.N.Priyanişnikov, İ.Y.Kraçkovski, İ.A.Orbeli, İ.M.Meşşaninov, A.N.Samolyeoviç, Q.İ.Qraftio, N.İ.Vavilov, N.D.Zelinski, müxbir üzv Y.Y.Bertels onun üzvləri idi. EA AF-nın sədri akademik İ.M.Qubkin idi. Bu illər xalq təsərrüfatı vəzifələrinin həllinə alimlərin fəal cəlb edilməsi ilə səciyyəvidir. 1930-cu ildə Bakıda təşkil edilmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu (əvvəllər neft çıxarılması üzrə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu) neftli-qazlı sahələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə işlənməsi, kəşfiyyat qazınması və istismar texnologiyası problemləri ilə məşğul olurdu.

EA ZFAŞ, sonra isə EA AF-ın neftçi alimləri neftin tərkibi və onun yeraltı qatlarda yerləşməsi şəraitini barədə məsələnin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqatlar aparır, palçıq vulkanları və onlarla bağlı neftli və qazlı yeraltı yataqlar problemi ilə məşğul olur, müxtəlif laylardakı suların kimyəvi tərkibini müəy-

yən etmək metodikasını işləyib hazırlayırdılar. Bu tədqiqatların nəticələri respublikanın neft sənayesində tətbiq olunur, yataqların səmərəli işlənməsində mühüm rol oynayır (9, VI c., s.339).

1933-cü ildə plan-iqtisad, maliyyə və hüquq, sosialist uçotu institutları birləşdirilərək vahid K.Marks adına Sosial-İqtisad İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) çevrildi.

1934-cü il noyabrın 4-də tərkibində fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya və tarix fakültələri olan Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpa edildi (12, №1, s.12). 1935-ci ildən isə Universitetdə coğrafiya, filologiya və digər fakültələr açıldı.

1930-cu il avqustun 29-da Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası ümumi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi (8, s. 25).

Məktəb təhsili sahəsində inzibati-amirlik metodunun güclənməsi ilə əlaqədar böyük çətinliklərə baxmayaraq, müəllimlər vicdanla, ləyaqətlə öz borclarını yerinə yetirirdilər. 1933/34-cü ildə ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi işində həlledici müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Belə ki, ibtidai məktəblərin sayı 1930-cu ildəki 1.779-dan 2.383-ə çatdı. Bu məktəblərdə 383.470 nəfər təhsil alır. 1939-cu ildə əhalinin 234481 nəfərinin orta, 21592 nəfərinin ali təhsili var idi. 1939-cu il əhalinin hər 1000 nəfərindən 73,2-i orta, 6,7-i ali təhsilli idi (13, s. 276).

Beləliklə, Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin yenidən təşkilinə başlandı. Respublikada neftçi kadrlara kəskin ehtiyac duyulurdu. Yeganə ali texniki təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Politexnik İnstitutu (indiki Azərbaycan Texniki Universiteti) 1921-1929-cu illərdə cəmi 71 mühəndis hazırlamışdı. Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti ilə müqayisədə bu heç də kifayət deyildi. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti 1930-cu il iyulun 19-da "Azərbaycan SSR ali və ali texniki məktəblərinin yenidən qurulması və rayonlaşdırılması və onların müvafiq təsərrüfat orqanları və xalq komissarlıqlarının sərəncamına verilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Politexnik İnstitutunun texnologiya fakültəsindən iki müstəqil fakültə – neft-mədən və geologiya-kəşfiyyat fakültələri ayrıldı. Mühəndis-inşaat fakültəsi müstəqil İnşaat İnstitutuna çevrildi, relsin yollar şöbəsi bazasında isə avtomobil yolları fakültəsi təşkil olundu. Politexnik İnstitutu Neft İnstitutuna (indiki Azərbaycan Neft Akademiyası) çevrildi. 1929-cu ildə isə Politexnik İnstitutunun kənd təsərrüfatı fakültəsi bazasında Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (indiki Azərbaycan Kənd təsərrüfatı Akademiyası) təşkil olundu. İrriqasiya və su nəqliyyatı şöbələri bazasında Zaqafqaziya Pambıqçılıq İnstitutu yaradıldı.

Azərbaycan Dövlət Universiteti (ADU) də əsaslı yenidənqurmaya məruz qaldı. ADU-nun tərkibindən bir neçə müstəqil institut ayrıldı. Tibb fakültəsi Azərbaycan Tibb İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti), pedaqoji fakültə isə (Azərbaycan Pedaqoji Universiteti) çevrildi. Hüquq fakültəsi əsasında Sovet Quruculuğu və Hüquq İnstitutu, iqtisad fakültəsi bazasında isə Kooperativ-Ticarət İnstitutu təşkil olundu. 1930-cu ildə Dövlət Universiteti öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı (9, VI c., s. 330).

Beləliklə, 1932/33-cü tədris ilində respublikada 10 min nəfərlik tələbənin təhsil aldığı 15 ali tədris müəssisəsi var idi.

1930-cu ildə bütün ali və ali texniki məktəblərdə elmi kadrların hazırlanması və Azərbaycanda müəllimlərin sayının artırılmasına imkan verən aspirantura təşkil edilməsinin başlanğıcı qoyuldu. 1930-cu ildən tibb, neft institutlarında və digərlərində tədrisin doğma dildə aparılmışdı. Bu dövrdə istedadlı gənc mütəxəssis və alimlər N.K.Baybakov, S.A.Vəzirov, S.A.Orucov, A.A.Yakubin, A.K.Əliyev, Ş.Ə.Əzizbəyov, M.A.Qaşqay, A.F.Sultanov, Q.X.Əfəndiyev, Ə.S.Əlizadə, S.M.Quliyev, K.N.Quluzadə. Biologiya elmləri problemlərinin tədqiqatı EAAF-ın üç müəssisəsində – Botanika İnstitutu, Zoologiya İnstitutu və Torpaqşünaslıq Bölməsində aparılırdı.

1937-ci ilin aprelində EAAF-ın Coğrafiya Bölməsi yaradıldı. Bu bölmə fizika və iqtisadi coğrafiyaya dair tədqiqatlar aparmış, fiziki və iqtisadi xəritələr tərtib etmiş, Azərbaycan SSR-in coğrafiya atlasını və coğrafiya lüğətini hazırlamışdı (9, VI c., s. 340). Bu çətinliklərə baxmayaraq, ictimai və humanitar elmlərin ənənəvi sahələrində elmi işlər davam etdirilirdi. 1935-ci ildə EA ZFAŞ-ın nəzdində Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu (sonradan EAAF-ın müstəqil Tarix İnstitutuna çevrildi) yaradıldı. Qədim zamanlardan yeni dövrdək Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi həyatına dair yeni əsərlər meydana gəldi, sənədli məcmuələr nəşr edildi.

1935-ci ildə EA ZFAŞ-ın dil və ədəbiyyat bölməsi Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna – Azərbaycan ədəbiyyatı və ana dilinin zəngin irsini öyrənən və tədqiq edən əsas mərkəzə çevrildi.

Müharibədən əvvəlki illərdə EAAF-ın rəhbərliyi altında 60-dək elmi idarə elm və texnikanın aktual problemləri ilə məşğul idi (9, VI c., s. 341). 1941-ci ildə Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun kollektivi Azərbaycan xalqının tarixinə dair ilk ümumiləşdirici əsər olan “Azərbaycan tarixinin qısa öçərki”ni nəşr etdi.

AK(b)P MK və BK yanında 1921-ci ildə təşkil olunmuş “Azərbaycanda inqilabın və partiyanın tarixini öyrənən xüsusi komissiya” (“Azistpart”) 1928-ci ildə Azərbaycanda “Sıfı mübarizə və Kommunist partiyasının tarixini öyrənən İnstitutu” çevrilmişdi. Bu institut 1939-cu ildə ÜİK(b)P MK yanında MELİ (Marks-Engels-Lenin İnstitutunun) Azərbaycan filialı adlandı (13, №9, s.318).

Bu illərdə Azərbaycanın elm xadimləri sırasına xeyli qadın alimlər daxil oldular. Azərbaycanın ilk alim qadınları içərisində oftalmoloqlar Umnisə Musabəyova, Sona İbrahim qızı Rəhimova (Vəlixan) var idi. Sona İbrahim qızı əvvəlcə Lozanna Universitetində (İsveçrə) təhsil almış, sonra isə Peterburq qadın tibb İnstitutunu əla qiymətlərlə bitirmişdi. 1941-ci ildə oftalmologiya, traxoma ilə mübarizə sahəsində görkəmli müvəffəqiyyətlərinə görə, o, Tibb və psixologiya üzrə Nobel Komitəsi tərəfindən Nobel mükafatına təqdim edilmişdi (9, №16. s.43-44). 1934-cü ildə Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun bitirmiş, 1936-1939-cu illərdə isə Moskvada Timiryazev adına Kənd təsərrüfatı Akademiyasının aspiranturasında təhsil almış Validə Xasbulat qızı Tutayuk elmi fəaliyyətə başlamışdı. O, 35 yaşında botanika sahəsində biologiya elmləri doktoru adını alan ilk azərbaycanlı qadın olmuş və Azərbaycan EA-nın ilk həqiqi üzvü seçilmişdi (9, №16. s.43-44).

Beləliklə, təqribən iyirmi ildə respublikada elmin inkişafının mühüm nəticəsi Azərbaycanda elmi ziyalıların bütöv ordusunun formalaşdırılması idi.

Onların gücü və səyləri hesabına 1945-ci ilin yazında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasını yaratmaq mümkün oldu.

1941-ci ilin yayında Bakıda ilk hidrogen birləşmələri qrupu hazırlandı. Y.H.Məmmədliyəvin başçılığı altında bir qrup alim 28 gün laboratoriyadan çıxmıyaraq, neft-kimya elmində böyük hadisə olan yüksək oktanlı aviasiya yanacağı əldə etdi. Akademik Y.H.Məmmədliyəvin sədrliyi ilə EA-nın Azərbaycan Filialında görkəmli Azərbaycan alimləri R.H.İsmayılov, H.X.Əfəndiyev, Ə.M.Quliyev, H.B.Şahtaxtinski, V.S.Qutırya, M.A.Dalin, S.C.Mehdiyev, Ş.A.Məmmədov, V.F.Neqreyevdən ibarət SSRİ mərkəzi Elmi-Texniki Şurasının kimya problemləri üzrə bölməsi yaradıldı. Neft emalı müəssisələrində yeni texnoloji proseslər hazırlayan 75 laboratoriya fəaliyyət göstərirdi. Alimlərin və istehsalçıların birgə işi nəticəsində Bakıda yeni neft-kimya və kimya müəssisələri, Y.H.Məmmədliyəvin ideyası əsasında yüksək oktanlı alkilbenzol və onun tərkib hissəsini istehsal edən yeni zavod fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan alimləri mühüm hərbi əhəmiyyəti olan xlorlu metal, azoktanlı benzindən hərbi əməliyyat üçün vacib olan toluol almaq texnologiyasını hazırladılar (15, VII c., s. 32).

1945-ci il martın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı əsasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldı. Onun ilk prezidenti akademik M.Mirqasımov oldu. Respublikada elmi-tədqiqat işlərinin mərkəzinə çevrilmiş akademiya 16 institut və bölmə, Şərq əlyazmaları və nadir kitablar fondu fəaliyyətə başladı (15, VII c., s.34).

1941-ci ildə məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək məqsədilə Qazaxda, Qubada, Xankəndində (Stepanakertdə), Ağdamda ikiillik müəllimlər institutları, Cəlilabad və Laçında pedaqoji məktəblər açılmışdı. Ölkənin işğal edilmiş rayonlarından Azərbaycana köçürülmüş müəllimlər pedaqoji işə cəlb olundular (15, VII c., s.35).

1946-cı ilin avqustunda Azərbaycan müəllimlərinin III qurultayı yeni dövrün tələblərinə uyğun xalq maarifinin vəzifələrini konkretləşdirdi (16, s.450).

1950-51-ci dərslər ilində respublikada 4233, 1970-71-ci dərslər ilində isə artıq 5115 ümumtəhsil məktəbi vardı. Bu məktəblərdə 40-cı illərin sonlarında 660 min, 60-cı illərin sonlarında isə 1444 minə qədər şagird təhsil alırdı.

Müharibədən sonrakı illərdə ali təhsil daha da inkişaf etdi. 1945-ci ildə Teatr İnstitutu (1968-ci ildən İncəsənət İnstitutu adlandı), 1947-ci ildə V.İ.Lenin adına APİ-nin xarici dillər fakültəsi bazasında Xarici Dillər İnstitutu [Vəkirov, 1991. S.46], 1950-ci ildə Politexnik İnstitutu yaradıldı. 1951-ci ilə fəaliyyətini 1941-ci ildə dayandırılmış Xalq təsərrüfatı İnstitutu bərpa olundu. 1952-ci ildə rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu təşkil edildi. İnstitut 1959-cu ildə Xarici Dillər İnstitutuna birləşdirildi. 1945-46-cı tədris ilində respublikada 17 ali təhsil müəssisəsi olduğu halda, 1950-51-ci dərslər ilində onların sayı 20-yə çatdı.

1945-46-cı dərslər illərində S.M.Kirov adına ADU-nun filologiya fakültəsində jurnalistika şöbəsi, tarix fakültəsində isə fəlsəfə şöbəsi təşkil edildi [Abbasova, 1965. S.42]. Sonra şərqşünaslıq fakültəsi yarandı. 1947-1948-ci dərslər ilinin əvvəlində filologiya fakültəsinin nəzdində məntiq və psixologiya şöbəsi açıldı. Universitet respublikanın ən iri təhsil mərkəzinə çevrildi, orada 1945-ci il iyulun 1-dən 1950-ci il iyulun 1-dək gündüz şöbələrində təhsil alan tələbələr

rin sayı 1212 nəfərdən 2565 nəfərə çatdı, yəni iki dəfədən çox artdı.

Respublikanın ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin sayı 1945-46-cı dər ilinədək 19,6 min nəfərdən 1950-51-ci dər ilində 28,6 min nəfərə çatmışdı. Tələbələrin 68%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bundan başqa yüzlərlə azərbaycanlı tələbə Sovet İttifaqının başqa şəhərlərində təhsil alırdı. 1950-ci ildə təkcə Moskva və Leningradın ali məktəblərində 800-dən artıq azərbaycanlı oğlan və qız təhsil alırdı.

Ali təhsilli mütəxəssislər hazırlamaq işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bəzi ali məktəblər yenidən təşkil olunurdu. Tələbələr arasında təhsilə qədər bilavasitə maddi istehsal sahəsində məşğul olanların da sayı artırdı (15, VII c., s.165-166). 1970-71-ci dər ilində ali məktəblərdə istehsalatdan ayrılmadan 53 min tələbə təhsil alırdı. Professor-müəllimlərin sayı 1950-ci ildəki 2000 nəfərdən, 1970-ci ildə 5000 nəfərə çatmışdı. 1970-ci ildə tələbələrin təlim-tərbiyəsi ilə 500-dən çox akademik, professor, 1140-dan çox dosent məşğul olurdu.

1969-cu ildən ali məktəblərin yanında fəhlə, kolxozçu və ordudan tərxis edilənlər üçün hazırlıq şöbələri təşkil olunmuşdu. Orta ixtisas təhsilli müəssisələrin də sayı artmışdı. Sənaye, tikinti, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı üçün mütəxəssislər hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. 1970-71-ci dər ilində respublikada 71-ə qədər tələbənin təhsil aldığı 79 orta-ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Təhsilin inkişafı əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. 1959-cu ildə yaşı 10-dan yuxarı olan hər 1000 nəfərdən 400-nün, 1970-ci ildə isə 471-nin ali və orta təhsili vardı. Xalq təsərrüfatında ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı 274 minə çatmışdı (15, VII c., s.165-166).

1970-ci ildə hər 1000 nəfərin 584-ün ali və orta təhsili var idi. Onların 55 nəfəri ali, 529 nəfəri isə orta təhsilli idilər. 1979-cu ildə 770 nəfərin 77-si ali, 693-ü orta təhsilli idilər. 1989-cu ildə 878 təhsillinin 105-i ali, 673-ü orta təhsilli idi.

Məlumdur ki, xalq maarifi sistemi cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1960-cı ildən 1985-ci ilədək ali məktəblərin sayı 18-ə, tələbələrin sayı isə 36 mindən 1059 min nəfərə çatmışdır. Orta ixtisas tədris müəssisələrinin sayı 91-dən 158-ə, orada təhsil alanların sayı 27 mindən 76,2 min nəfərədək artmışdır. Bütün bunlar respublika əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Əgər 1959-cu ildə əhalinin hər 1000 nəfərdən yalnız 169-u ali, natamam ali və orta təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm artıb 770 nəfərə çatmışdı.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 1970-ci ildə 1600, 1990-cı ildə 2185 idi. Onlarda 1970-ci ildə 111 min, 1990-cı ildə 181 min uşaq təlim alırdı. Professional-texniki məktəblərdə 1970-ci ildə 84, orada təhsil alanlar 44 min nəfər, 1990-cı ildə 142, təhsil alanlar 51 min nəfər idilər. Texnikumların sayı isə 1970-ci ildə 79, təhsil alanlar 71 min, 1990-cı ildə 77, təhsil alanlar 60 min nəfəri əhatə edirdi (6, s. 277-278).

Azərbaycanda elm böyük uğurla inkişaf edirdi. Elmi idarələrin sayı 1945-1970-ci illərdə 66-dan 142-yə çatmışdı. Elmlər Akademiyası özünün elmi fəaliyyətini nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etdirir, ayrı-ayrı problemlərin işlənilməsini dərinləşdirir, istehsalatla yaradıcı əlaqəsini möhkəmləndirir, elmi kadrlar hazırlanmasını genişləndirirdi.

Elmi-tədqiqat işləri respublikanın ali təhsil müəssisələrində və iqtisadiyyatın mühüm sahələrində inkişaf edirdi. Respublikada elmi kadrların sayı sürətlə artırdı: 1947-ci ildəki 3282 nəfərdən 1970-ci ildə 17.082 nəfərə çatmışdı. Həmin illərdə elmlər doktorlarının sayı 113 nəfərdən 652 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı isə 669 nəfərdən 5346 nəfərə qədər artmışdı (17, s. 7-8). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nüfuzu ildən-ilə yüksəlirdi. Onun ümumi ştatı 1945-ci ildə 977, 1955-ci ildə isə 1650 nəfərdən çox olmuşdu (15, s.169). 1970-ci ildə burada 3318 nəfər elmi işçi çalışırdı.

Respublikanın fizik və riyaziyyatçıları tərəfindən kvant fizikasını və kosmoqoniyamı öyrənmək sahəsində vacib işlər aparılırdı. Beləliklə, Azərbaycanda qədim Şamaxıda Sovet İttifaqı üzrə ən böyük astrofizika rəsədxanalarından birini bünövrəsi qoyuldu. Riyaziyyat üzrə tədqiqat işləri Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda və Hesablama Mərkəzində, habelə ali məktəblərin 20-dən artıq riyaziyyat kafedrasında aparılırdı.

1949-cu ildə Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda və Lənkəranda seysmik stansiyalar yaradıldı.

1945-ci ildə böyük elmi-tədqiqat mərkəzi – Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu yaradıldı. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin dərinədən öyrənilməsində uğurla fəaliyyətə başlandı.

1950-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Neft Ekspedisiyası təşkil edildi. Onun gördüyü işin mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan neftçilərinin neft çıxarmaq texnologiyasını təkmilləşdirməsi nəinki Azərbaycanda, digər müttəfiq respublikalarda da neft sənayesinin inkişafına təsir göstərdi. Dəniz sahələrində neft yataqlarının istismarı məsələlərinə mühüm diqqət yetirilirdi.

Respublikanın zooloqları Azərbaycanın faunasını öyrənmək, onun yəni-dən bərpası və təsərrüfat məqsədilə heyvan ehtiyatlarından istifadə olunması üçün tədqiqatlar aparırdılar. “Azərbaycan florası” toplusu hazırlandı və nəşr edildi (1950-1961) (15, VII c., s.171-172).

Müstəqil Azərbaycan Respublikası milli təhsil konsepsiyası həyata keçirilməyə başlandı. Prezident Heydər Əliyev 2000-ci il iyunun 13-də “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman verdi. Ayrı-ayrı dövlət qurumlarına məxsus təhsil müəssisələrinin (Müdafiə və Milli Təhlükəsizlik nazirlikləri müəssisələrindən başqa) tabeçiliyi Təhsil Nazirliyinə verildi. Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Metodik Mərkəzi ilə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji İnstitutu bazasında Təhsil Problemləri İnstitutu, təsərrüfat hesablı təhsil Texnologiyaları mərkəzi təşkil olundu.

2000-ci ildə respublikada 111 min uşağı əhatə edən 1790 məktəbəqədər müəssisə, 367 məktəbdənkənar müəssisə vardı. Onlarda 310 mindən çox şagird müxtəlif maraq sahələri üzrə qruplara cəlb olunmuşdu (18, s.427).

2000-2001-ci dər ilində respublikada 4548 dövlət gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 1 milyon 654 min şagird təhsil alır, onların təlim-tərbiyəsi ilə 165 min müəllim məşğul olurdu. Ümumtəhsil məktəbləri sistemində də dəyişikliklər baş vermişdi. Liseylər, gimnaziyalar yaradılmışdı (15, VII c., s. 444). Respublikada 18 minə qədər uşağın təhsil aldığı 38 ümumtəhsil internat fəaliyyət göstərirdi. 1998-ci ildə C.Naxçıvanski adına Respublika Orta

hərbi İnternat məktəbinin Naxçıvan filialı təsis edildi (19, s.173).

2000-2001-ci dərslər ilində respublikada 43 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi, onlarda 119,7 mindən çox tələbə təhsil alırdı. 25 dövlət ali təhsil müəssisəsində 91 mindən çox (38,1 mini öz hesabına ödənişli əsasda), 13 özəl ali təhsil müəssisəsində 28,7 mindən çox tələbə oxuyurdu. Dövlət ali məktəblərində 22 135 nəfər professor-müəllim heyəti çalışırdı. Özəl məktəblərdə 5 mindən çox müəllim, dosent və professor işləyirdi (20, №3-4, s.18).

2002-2003-cü dərslər illərində 10-dan artıq xarici ölkənin ali məktəblərində 882 nəfərdən çox azərbaycanlı tələbə təhsil alırdı. Respublikanın ali məktəblərində 2100 xarici tələbə oxuyurdu.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin 2 milyon 901 min nəfəri ümumi orta, 694 min nəfəri orta ixtisas, 612 min nəfəri tam ali təhsilli idi. Yaşı 15-dən yuxarı olan hər min nəfərə 908 təhsilli, o cümlədən 108 ali, 122 orta ixtisas, 511 ümumi orta və 158 natamam orta təhsilli şəxs düşürdü (15, VII c., s. 448-449).

1997-ci ildə Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti nəzdində yaradılmış “Azərbaycan tarixi” Baş Redaksiya Şurasının rəhbərliyi altında 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” hazırlanmış və nəşr olunmuşdu. Tarix İnstitutunda “Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Müstəqilliyə aparan yollar”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti, 1918-1920”, “İkinci Azərbaycan Respublikasının təşkili tarixinə dair”, “Azərbaycan tarixi. 1920-1991” və “Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər on il – 1991-2001” və s. kitablar nəşr olunmuşdu.

Azərbaycan filosofları, hüquqşünasları Azərbaycan fəlsəfi fikrinin və hüquq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdılar. “Azərbaycan fəlsəfə tarixi”nin birinci cildi çapdan çıxmışdır. “Azərbaycanın inkişaf dinamikası”, “Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi” və s. əsərlərində müasir cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb proseslər dərinlən təhlil olunur, fəlsəfi baxımdan mənalandırılırdı. 90-cı illərin ortalarında təkə Elmlər Akademiyası sistemində 35 Elmi-Tədqiqat İnstitutu fəaliyyət göstərirdi.

2000-ci ilin sonlarında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında 8226 işçi, o cümlədən 3446 elmi işçi çalışırdı. Elmin müxtəlif sahələri üzrə 323 nəfər aspiranturada təhsil alırdı. 116 problem üzrə 382 mövzu işlənirdi.

1991-2001-ci illərdə Elmlər Akademiyası müəssisələrində 1644 mühüm nəticə alınmış, 504 iş istehsalata tətbiq olunmuş, 20 minə qədər məqalə çapdan çıxmış, 200-ə qədər doktorluq, 650-yə qədər namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdi.

Prezidentin 2001-ci il 15 may tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Elmlər Akademiyasına “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası” statusu verildi. 2002-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan MEA-da 60 akademik, 175 müxbir üzv 3899 elmi işçi, 451 elmlər doktoru və 1924 elmlər namizədi çalışırdı. Elmi və elmi pedaqoji kadrlar hazırlanması işini nizama salmaq üçün 1992-ci il aprelin 23-də Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası (1994-cü ildən Azərbaycan Prezidenti yanında Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası) təşkil edildi. Bu komissiya Ali Attestasiyalar Komissiyaları Beynəlxalq Assosiasiyasına üzv qəbul edildi. Respublikanın elm və təhsil müəssisələrində 140-a yaxın ixtisas üzrə hər il 70-dək doktorluq və namizədlik dissertasiyasının müdafiəsi üçün İxtisaslaş-

dırılmış Şura fəaliyyət göstərirdi.

2000-ci ildə respublikanın 137 elmi-tədqiqat müəssisəsində (95-i elmi-tədqiqat institutu idi) 26,4 minə qədər işçi (15,8 min elmi-texniki fəaliyyətlə məşğul olan işçi), o cümlədən 1512 elmlər doktoru və 8380 elmlər namizədi vardı. Bununla yanaşı, 10,6 minə qədər pedaqoji işçi, o cümlədən 834 elmlər doktoru və 5,4 min elmlər namizədi dərslər deməklə bərabər elmi-texniki fəaliyyətlə məşğul olurdu (15, s.457).

Azərbaycan elminin maddi bazasının keyfiyyətcə yaxşılaşması yolunda mühüm addımlar atılmağa başlanmışdı. Elmlər Akademiyasında «Bakı Qovşağı» adlı Beynəlxalq Kompüter Mərkəzi təşkil olunmuşdu. Yeni elektron rabitə vasitələri azərbaycanlı alimlərə Transavropa tədqiqat və yaradıcılıq şəbəkəsi ilə əlaqə yaratmağa imkan verirdi.

2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aşqarlar Kimyası İnstitutunun apardığı elmi işlər ABŞ-ın Biznesin İnisiyativ İnstitutu tərəfindən Beynəlxalq Təşkilatının “Qızıl Kateqoriya” mükafatına layiq görülmüşdü.

Azərbaycanda ali və tam orta təhsil alan gənclər 1979-cu ildə 1130 min, 1989-cu ildə 1593 min, 1999-cu ildə 1534 min, 2009-cu ildə 1998 min nəfər idi. Onlardan ali təhsillilər 1979-cu ildə 92 min nəfər, 1989-cu ildə 119 min nəfər, 1999-cu ildə 112 min nəfər, 2009-cu ildə 231 min nəfər, orta ixtisas təhsillilər 1979-cu ildə 162 min nəfər, 1989-cu ildə 256 min nəfər, 1999-cu ildə 159 min nəfər, 2009-cu ildə 141 min nəfər, tam orta təhsillilər 1979-cu ildə 876 min nəfər, 1989-cu ildə 1218 min nəfər, 1999-cu ildə 1263 min nəfər, 2009-cu ildə 1626 min nəfər olmuşdu (21, s.122).

2000-2001-ci tədris ilində 71 orta ixtisas müəssisəsində 42612 nəfər tələbə, 47 ali təhsil müəssisələrində isə 119683 nəfər tələbə təhsil alırdı. 2013-2014-cü illərdə Azərbaycanda 58 orta ixtisas müəssisəsi və həmin müəssisələrdə təhsil alan 63273 tələbə, həmçinin 52 ali təhsil müəssisələrində 151274 nəfər tələbə təhsil alırdı (21, s. 122).

Azərbaycanda 2000-ci ildə fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı 83, təhsil alanların sayı isə 963 nəfər, 2013-cü ildə müəssisələrin sayı 105, təhsil alanlar isə 2070 nəfər idi.

2000-ci ildə elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı 21 təhsil alanların sayı 47, 2013-cü ildə müəssisələrin sayı 74, təhsil alanların sayı 426 nəfər olmuşdu (21, s. 124).

2013-2014-cü tədris ilinin əvvəlində xarici ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan gənclərinin sayı 3035 nəfər idi. Onlardan 488 nəfəri MDB ölkələrində, 2547 nəfəri isə digər ölkələrdə təhsil alanlardır (21, s. 125).

Elmi müəssisələrdə tədqiqatçıların sayı 2000-ci ildə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 137, onlarda tədqiqatçıların sayı 10168, 2013-cü ildə isə təşkilatların sayı 140, tədqiqatçıların sayı isə 15 784 nəfər idi (21, s. 126).

Azərbaycanda təhsilin göstəricilərinə nəzər yetirək: 2008-ci ildə əhalinin savadlılıq səviyyəsi 99,6% təşkil etmiş, o cümlədən kişilər arasında 99,8%, qadınlar arasında isə 99,4% olmuşdur. 2009-cu ilin əvvəlində Azərbaycanda 1612 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmiş və onlarda 103,6 min uşaq və ya müvafiq yaşda olan uşaqların 16%-i tərbiyə almışdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin 1094-ü körpələr evi – uşaq bağçası, 484-ü uşaq bağçası, 32-si körpələr evi və 2-si xüsusi uşaq bağçası kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisələrin ümumi sayından 1602-si və 99,4%-i ümumi təyinatlı, 10-u sanatoriya və xüsusi təyinatlar və onların hamısı şəhər yerlərində fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən 4557 ümumi təhsil müəssisələrində 1 milyon 432 min şagird təhsil alır ki, onların da 1 milyon 429 min nəfəri əyani şöbələrin payına düşür. Ölkədə orta ixtisas təhsilinə yiyələnmək üçün gənclərə kifayət qədər imkan yaradan çoxşaxəli təhsil müəssisələri şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. 2008-2009-cu tədris ilinin əvvəlinə Azərbaycan Respublikasında 60 dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas müəssisəsində 53 min tələbə orta ixtisas təhsili alırdı.

2008-2009-cu tədris ilinin əvvəlində 137 min tələbənin təhsil aldığı 48 dövlət ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. 2008-ci ildə ölkənin dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsinə 28,8 min nəfər tələbə qəbulu olmuşdur.

2015-ci ildə Azərbaycanda ali təhsillilər 932 min nəfər, orta ixtisas təhsillilər 633 min nəfər, 4690 min nəfər tam orta təhsillilər, 970 min nəfər digər təhsillilərdir (22, s. 22).

Əlbəttə, qloballaşma şəraitində müstəqillik illərini yaşayan Azərbaycanda elmin, təhsilin inkişafı təbiidir və bu dövlətin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycanda insanların əməli və nəzəri fəaliyyətlərinin spesifik sahəsi kimi elmi biliklərin və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə sosial təsirini əsaslandıran, elmi bilikləri istiqamətləndirən təhsil və elm müstəqillik illərində dünya elmləri səviyyəsində inkişaf edir. Məhz müstəqil Azərbaycanın işıqlı gələcəyinin əsası elm və təhsilin daimi inkişafındadır. Məhz müstəqil Azərbaycanın işıqlı gələcəyinin əsası elm və təhsilin daimi inkişafıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c. Bakı, 1980. 592 c.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, III c. Bakı, Şərq-qərb, 2007. 567 s.
3. A.S.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966. 322 s.
4. Azərbaycan tarixi, VII cildə, IV c. Bakı, 2000, 456 s.
5. Azərbaycan tarixi, VII cildə. I c., 1961. 448 s.
6. Nərgiz Quliyeva. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı, Elm, 2005. 346 s.
7. Народная хозяйства Азербайджана. Баку, Азернешр, 1934. 210 s.
8. Народное образование в Азербайджане. Баку, 1928. 144 s.
9. Azərbaycan tarixi. VII cildə, VI c. Bakı, 2000.
10. Известия азербайджанского Политехнического Института. Вып.11, Баку, 1926.
11. СУ Азербайджана, Баку, 1926, №88.
12. Студенческая жизнь, Баку, 1923, №1.
13. СУ Азербайджана, Баку, 1921, № 9.

14. Бюллетень Аз.ЦСУ, Баку 1926, №16.
15. Azərbaycan tarixi, VII c., Bakı, 2002.
16. Всемирная история. М., 2001. 463 с.
17. Həsənlі Cəmil. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1935-1945). Bakı, 1998. 324 s.
18. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab. Bakı, 1997. 136 s.
19. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi, 1920-1991, Bakı, 1999. 279 s.
20. AMEA Xəbərləri. Bakı, 2000, № 3-4.
21. Azərbaycanda gənclər 2014. Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2014. 190 s.
22. Azərbaycan əhalisi 2015. Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2015. 134 s

Кулиева Наргиз Мелик кызы

**О РАЗВИТИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В XIX-XX ВВ.**

РЕЗЮМЕ

Наука и образование в Азербайджане основываясь на национальные корни, человеческих ценности, светских отношения, является сферой деятельности, способствующей развитию людей, общества и государства. Будущее нашего народа связано с наукой и образованием.

В статье приводятся сведения о развитии всех областей азербайджанской науки в XIX-XX вв.

Известно, что в конце XIX - начале XX веков Азербайджан достиг больших успехов в развитии различных областей науки. Многочисленные работы были написаны об истории страны. В этой области особое место занимает труд Аббасгулу Ага Бакиханова «Гюлистан-Ирам», написанный в 1841 году.

В середине XIX века в Северном Азербайджане функционировало около 713 школ и медресе. В сельских местностях таких регионов Азербайджана как Шуша, Нухы, Гянджа (Елизаветполь), Шамахи, Нахчыван, Гейчай, Сальян и др. открылись новые школы.

В 1914-1915 учебном году в 943 начальных школах обучалось 61200 учеников.

В 1925-1926 гг. количество учреждений составляло 1437 человек, и в них обучалось 148602 человека.

В 1925/26 учебном году в сфере образования работало 5232 учителя.

В 1999 году 1,263 тысячи молодых людей были зачислены в высшие и средние учебные заведения в Азербайджане, а в 2009 году их было 1 626 000.

В целом, в XIX-XX веках все отрасли науки и образования в Азербайджане были развиты.

Gulieva Nargiz Melik

**ABOUT DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION
IN AZERBAIJAN DURING XIX-XX CENTURIES**

SUMMARY

Science and education in Azerbaijan based on national roots, human values, secular relations, is a field of activity conducive to the development of people, society and the state. Future of our people is connected with science and education.

Article deals with the research of information about the development of all areas of Azerbaijani science in the XIX-XX centuries.

It is known, that in the late XIX – early XX centuries, Azerbaijan achieved great success in the development of various fields of science. Numerous works have been written about the history of country. The work of Abbasgulu Aga Bakikhanov “Gulustani-Iram”, written in 1841, occupies a special place in this area.

In the second half of the XIX century, about 713 schools and madrasas functioned in Northern Azerbaijan. In rural areas of such regions of Azerbaijan as Shusha, Nukha, Ganja (Elizavetpol), Shamakhi, Nakhchivan, Goychay, Salyan and others were opened new schools.

In the 1914-1915 school years, 61200 pupils attended in 943 primary schools.

In 1925-1926 the number of institutions was 1,437 people, and 148,602 people were enrolled in them.

In the 1925/26 school year 5,232 teachers worked in the field of education.

In 1999, 1,263 thousand young people were enrolled in higher and secondary educational institutions in Azerbaijan, and in 2009 there were 1,626,000.

In general, in the XIX-XX centuries, all branches of science and education in Azerbaijan were developed.